

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ІВАНА ОГІЄНКА

Історичний факультет

Кафедра історії України

Дипломна робота магістра
з теми:
“ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ТА РІВЕНЬ ЖИТТЯ
НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ
СТОЛІТТЯ”

Виконала:

Студентка ІІ курсу

групи Іst1-М18Z

напряму підготовки 014 Середня
освіта (Історія)

Гончар Оксана Миколаївна

Науковий керівник: кандидат
історичних наук, доцент

Сидорук Сергій Антонович

Рецензент:

Кам'янець-Подільський, 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Історіографія та джерельна база дослідження	
I. 1. Огляд історичної літератури	8
I. 2. Джерельна база	16
РОЗДІЛ II. Колоніальний характер імперської політики в Правобережній Україні	
II. 1. Суспільно-правове становище населення краю Адміністративно-політичні аспекти управління Правобережжям	21
II. 2. Національно-культурна політика Росії в регіоні	38
РОЗДІЛ III. Кріпосництво в нових умовах соціально-економічного розвитку країни	
III. 1. Системи оподаткування та феодално-державних повинностей мешканців краю	46
III. 2. Вплив урядової політики на соціально-економічне становище та рівень життя селян Правобережжя	59
III. 3. Кризові явища в розвитку господарства та наростання соціальної напруженості	78
РОЗДІЛ IV. Міжнародні стосунки в контексті урядової політики у Правобережній Україні	
IV. 1. Геополітичне становище як визначальний чинник національної політики в краї	87
IV. 2. Етно-конфесійна політика самодержавства в регіоні	93
ВИСНОВКИ	110
Список використаних джерел та літератури	115
ДОДАТКИ	128

ВСТУП

Наприкінці XVIII ст. внаслідок поділів Речі Посполитої Правобережна Україна опинилася під владою Росії – першої на всьому євразійському просторі за територією, кількістю населення і воєнною могутністю, але відсталोї в політичному та соціально-економічному відношенні держави. Цілком закономірно було те, що весь розвиток регіону проходив через призму загальноросійських факторів, у руслі суспільно-політичної і економічної системи нової метрополії, утвердження якої не супроводжувалося прогресивними тенденціями. Особливу складність і гостроту зумовлювало невизнання царизмом приєднаного регіону етнічною українською територією: спочатку вона розглядалася як польська провінція, а згодом – Південно-Західною Росією або Південно-Західним краєм. Відтак імперська доктрина самодержавної Росії не залишала місця українцям як народу у державі.

Колоніальна, за своєю суттю, політика самодержавства по відношенню до всіх українських земель мала свої особливості в Правобережній Україні. У такій ситуації, однією з ключових проблем, яка висунута на історичну авансцену самим життям, постало вивчення питань пов'язаних із суспільними та економічними процесами, що протікали у Правобережжі протягом дореформеного періоду на тлі феодально-кріпосницької політики Російської імперії. Потреба їх всебічного дослідження продиктована недостатньою висвітленістю багатьох питань історії українського народу на регіональному рівні. Наукові розвідки регіонального характеру є засобом з'ясування суті та специфіки історичного розвитку й формування окремих територій України, в тому числі Правобережжя наприкінці XVIII – у 60-х рр. XIX ст. Тим більше, що ці особливості значною мірою впливали, як на суспільно-політичний, соціально-економічний розвиток краю, так і на морально-психологічний стан його населення. Винятково важливою ознакою регіону виступала його інкорпорація в імперське тіло Російської держави, а її феодально-

кріпосницька політика була наріжним каменем, ідейною основою процесу перетворення великого українського регіону на російську провінцію.

Суперечності, що наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. окреслились у соціально-економічному і суспільно-політичному житті Правобережної України, стали спершу “лакмусовим папірцем”, а згодом – каталізатором потужних виявів соціального невдоволення існуючим режимом. Саме у Правобережжі соціальне та політичне напруження вилилося у найбільш радикальні та небезпечні виступи проти самодержавства.

Серед складного комплексу питань, що стосуються дореформеного періоду історії України, загалом, та Правобережжя, зокрема, вагоме місце належить аспектам, пов’язаним із з’ясуванням суперечностей між загальними закономірностями суспільного розвитку та архаїчною феодальною політикою імперії Романових.

Метою магістерської роботи є з’ясування причин виникнення, суті, змісту, та наслідків загострення політичних, соціальних і економічних суперечностей, їх впливу на рівень життя населення Правобережної України на тлі етносоціальних процесів у краї.

На реалізацію поставленої мети визначені такі **завдання**:

- вивчити та систематизувати праці вітчизняних і зарубіжних істориків, у яких знайшли відображення суспільно-політичні та соціально-економічні процеси у Правобережжі й проаналізувати стан розробки проблеми в історіографії;
- охарактеризувати законодавчі, нормативно-правові акти та архівні документи й матеріали і визначити їх інформаційний потенціал для дослідження проблеми;
- виокремити та проаналізувати комплекс джерел, що визначали політичний статус Правобережної України та її місце і значення в соціально-економічному розвитку Російської імперії

- виявити особливості і суперечності в політико-адміністративних перетвореннях в Правобережній Україні ;
- проаналізувати державно-політичні та організаційні заходи російських центральних і місцевих органів влади й самоуправління щодо забезпечення колоніальної політики імперії в регіоні;
- окреслити вплив на правобережне суспільство протиріч у суспільно-правовому та політичному становищі населення;
- дослідити наслідки феодалних методів управління господарством у Правобережжі в умовах розвитку ринкових відносин;
- з'ясувати причини наростання суперечностей у соціально-економічній сфері, їх вплив на рівень життя населення краю та наслідки їх загострення;
- висвітлити міжнаціональні та етноконфесійні стосунки в Правобережній Україні в контексті урядової політики.

Об'єктом дослідження є становище населення Правобережної України в складі Російської імперії дореформеного періоду, зумовлене її приєднанням до Російської імперії та реалізацією політики інкорпорації у всіх сферах суспільного розвитку.

Предметом дослідження – соціальні аспекти життя українців Правобережжя в його політико-правовому, соціально-економічному та духовно-культурному виявах.

Хронологічні рамки дослідження визначаються періодом від переходу Правобережної України під юрисдикцію Росії у 1793 р. до початку адміністративно-політичних реформ 1860-1870-х років, а саме – до скасування кріпосного права в 1861 р.

Територіальні межі дослідження охоплюють приєднанні до складу Російської імперії за другим (1793 р.) і третім (1795 р.) поділами Речі Посполитої землі Правобережної України. Сьогодні – це територія

Вінницької, Волинської, Житомирської, Київської, Рівненської, Черкаської, Хмельницької та частково Одеської і Тернопільської областей України.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є сукупність, загальнонаукових та історичних методів і принципів дослідження. Історичний метод допомагає з'ясувати причини змін, які відбулися в управлінні Правобережною Україною наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Застосування діалектичного методу дозволило простежити еволюцію законодавчої бази Російської імперії у досліджуваній період. Історико-правовий метод, дав змогу дослідити закономірності формування та функціонування апарату управління краєм. Порівняльно-правовий метод допоміг знайти подібні та відмінні риси в формуванні національної політики російського уряду.

Використання хронологічного методу допомогло прослідкувати тенденції і динаміку соціально-економічних процесів. Психологічний аналіз забезпечує з'ясування загальних положень, тобто особливостей психічного розвитку людей у той час, самосвідомості, їх світогляду, інтелекту. Застосування біографічного методу допомагає при вивченні особистості, аналізі фактів, дат, подій життя людей, документації тощо. Зіставляючи різні дані, ми отримали досить широку інформацію про діяльність осіб, що впливали на хід громадсько-політичного, соціально-економічного чи культурного життя українців.

Застосування названих методів допомогло з'ясувати всю сукупність аспектів, пов'язаних із науковою проблемою. Тільки за умови дотримання і поєднання всіх принципів і методів пізнання можуть бути забезпечені строга науковість і достовірність у висвітленні минулого.

Елементи наукової новизни дослідження полягають у тому, що зроблено спробу вивчення різноманітних чинників формування політики російського уряду в національному питанні, особливостей її реалізації та впливу на суспільно-політичне життя в Правобережній Україні. Уточнено, що суперечливий характер перетворень негативно позначився не лише на

рівні життя українців, але й на переважній більшості представників інших етносів краю, незалежно від станової чи етнічної приналежності.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання одержаних результатів, основних висновків і положень у навчальному процесі. Зібраний матеріал і результати дослідження можуть слугувати для глибшого вивчення історії регіону на уроках історії в школі та на заняттях зі студентами вищих навчальних закладів. Водночас одержані результати можуть бути використані у навчальній та історико-краєзнавчій роботі. Вони становлять інтерес для наукових працівників та працівників бібліотек, дослідників, які займаються регіональними проблемами історії України. Матеріали дослідження можуть бути використані для створення спеціальних курсів історичного краєзнавства та історії України у навчальних закладах.

Структура роботи визначається метою, завданнями та змістом обраної проблеми. Дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків.

ВИСНОВКИ

Поділи Речі Посполитої та приєднання земель Правобережної України до складу Російської імперії зумовили низку соціальних антагонізмів, які безумовно, впливали на розвиток як і самодержавної Російської імперії, так і на Правобережну Україну та українців, що складала переважну більшість її мешканців. Не залишились осторонь і національні меншини Правобережжя, що значною мірою розпалювали соціальні протиріччя регіону. Тому, зважаючи на ці обставини, ми визначили і виділили низку соціальних антагонізмів регіону, які найбільше впливали на нього. Передусім це політичні, економічні, соціально-станові, етно-національні, духовно-релігійні протиріччя.

У забезпеченні своєї політики царизм керувався загальною орієнтацією на встановлення політичної зверхності над землями Правобережної України, що увійшли до складу імперії. Характер і особливості колонізації зумовлювалися спрямованістю мети і впливали з конкретних обставин, якими відзначалася Правобережна Україна. По-перше, Правобережжя було відносно щільно заселене і у нього не було вільних для освоєння земель. По-друге, у загальній масі мешканців Правобережної України була виключно великою питома вага поміщиків.

Тому серед усіх суспільних верств, які проживали на території Правобережної України чи не найтрагічнішою виявилася доля українського селянства, що було лише «знароддям економіки» за рахунками самодержавства, з думкою яких не потрібно було рахуватися. Важко знайти у світі хліборобський народ, який зазнав би таких лихоліть і переслідувань, таких невідзбиткованих утрат, яких зазнало українське селянство, що залишилось на кінець XVIII століття чи не єдиним представником всього українського і українців загалом. Як пише професор В. В. Нечитайло, здавалось сам Бог колись прихильно поставився до наших предків, поселивши їх на найродючіших землях, прилучивши до найдавнішої на

планеті хліборобської культури, проте вони зазнали таких страждань, яких не зазнавав ні один народ у світі.

Українське селянство становило найчисельніший, найбідніший і найбезправніший стан українського суспільства. Його соціальна структура відзначалась значною різноманітністю, що зумовлювалось регіональною специфікою господарського життя, відсталими формами землекористування, розмірами селянських наділів, характером повинностей тощо. Воно поділялося на декілька груп серед яких були: державні або скарбові селяни, які були особисто вільні і лише сплачували державі податок; поміщицькі селяни, що представляли собою населення, яке проживало на території поміщицького землеволодіння, було повною власністю поміщиків і змушене було відробляти панщину за користування земельними наділами, або платити оброк. Селяни поділялись на дві великі підгрупи: ті що перебували на загальному кріпосному праві, і ті, що перебували на умовному кріпосному праві. До останніх належали певний час монастирські селяни, адже церква була вагомим інструментом впливу самодержавства на населення. Тому, щоб задовольнити потреби першої, держава надала їй у користування великі земельні масиви. Згодом монастирські та старостинські селяни були переведені в розряд державних селян, а поєзуїтські і ленні селяни злились із панськими кріпаками. Разом з тим, на території Правобережної України існували ще такі групи селян як: удільні селяни; заводські селяни; військові поселенці, котрі поєднували сільськогосподарську працю з військовою службою. Кріпосна система для них була надзвичайно жорстокою. Були також безземельні селяни або дворові; безземельні селяни, переведенні на постійну панщину з видачею місячного утримання натурою, чи так званні місячники, що перебували «на самій грані між кріпосним станом і рабством», а також наймити, халупники, оброчні селяни.

Фактично всі селяни були залежними, оскільки не мали ніяких особистих прав і права на земельну чи будь-яку іншу власність. Економічною основою для їх закріпачення стала встановлена законом власність феодала на

землю, незалежно від того, хто виступав власником землі – держава чи приватна особа.

Основою правових систем було кріпацтво, що у розвиненому вигляді було дуже подібним до рабовласництва. Втративши за царським указом 1741 року усі громадянські права, селяни фактично визнавалися головною тягловою силою і живим товаром у повному розумінні цього слова. Із 1792 року їх дозволили продавати на аукціонах, але без молотка. Значну увагу селянському питанню приділив Павло I, законодавство якого передусім спрямовувалось на те, щоб, зміцнити позиції кріпосників – опори самодержавства і зменшення підстави для селянських виступів.

У розвитку правового положення поміщицьких селян чітко простежуються дві тенденції: по-перше кріпосна держава прагнула зберегти безправне становище цієї соціальної групи населення; по-друге, під впливом економічних, соціальних, політичних чинників вона була вимушена робити кроки, що надавали селянам певні права.

У Правобережній Україні, яка отримала офіційну назву Південно-Західного краю, російському урядові слід було зважати на самобутню соціальну структуру, провідні позиції в якій належали польській шляхті. Маніфест 1793 р. Урівнював шляхту в правах з російським дворянством, звільняючи її від сплати податків і військової служби, надаючи право дворянського самоврядування і володіння селянами. У містах підтверджувалося магдебурзьке право. Надалі практикувалися традиційне польське судочинство та судоустрій. Відроджувалися губернські шляхетські сеймики як органи місцевого дворянського самоврядування, збільшувалася кількість католицьких єпархій, чинними залишалися норми Литовського статуту.

Після придушення повстання під проводом Тадеуша Косцюшка у 1794 р. російський уряд зобов'язав кожного шляхтича підтвердити свою політичну лояльність, склавши присягу на вірність імператорові, а в разі відмови від неї той позбавлявся своїх майнових прав. Справжній пік толерантної політики

російського уряду на Правобережжі припав на царювання Олександра I, коли відбулася «реполонізація» краю, насамперед у культурно-освітній сфері, під керівництвом одного з найближчих сподвижників російського імператора, міністра зовнішніх справ Росії князя Адама Чарторийського, який походив з правобережних польських магнатів.

Після придушення польського повстання 1830–1831 рр. політика російського уряду на цих територіях зазнала кардинальних змін, які спрямовувалися на повальну русифікацію краю і цілеспрямоване подолання польських впливів. Указом Сенату від 22 січня 1832 р. було засновано Київське генерал-губернаторство. Центром краю став Київ, де знаходилася канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. За часів правління генерал-губернатора Дмитра Бібікова було розроблено цілісну стратегію русифікації Південно-Західного краю. У 1839 р. замість губернських комісій створено Центральну ревізійну комісію, підпорядковану генерал-губернатору, де розглядалися справи про дворянську належність шляхти. У претендентів на дворянське звання уряд вимагав документально підтвердити існування у них маєтків.

У 1839 р. на Правобережжі було ліквідовано греко-католицьку церкву, а всіх віруючих насильно переведено у православ'я, католицькі монастирі закрито. Дмитро Бібіков відмінив чинність Литовського статуту і перевів у 1840 р. судочинство краю на засади Зводу законів Російської імперії.

У населенні підросійської України досить вагомою була частка євреїв. Після поділів Польщі наприкінці XVIII ст. присутність 900 тис. євреїв на території Російської імперії змусила царський уряд змінити свою попередню політику щодо заборони їм поселятися в самій Росії. В 1791 р., за Катерини II, було встановлено т. зв. смугу осілості, на схід від якої поселення осіб юдейського віросповідання було заборонене. В Україні ця область, згідно з Положенням 1835 р., включала майже все Правобережжя (крім Києва), Чернігівщину, Полтавщину, Новоросію з Бессарабією (крім Миколаєва і Севастополя). Маючи великий потяг до підприємницької діяльності, євреї

вже у першій половині XIX ст. відігравали провідну роль в економічному житті України.

Український народ залишався переважно аграрним етносом, який проживав в основному на селі. На Правобережжі більшість селян були кріпаками (від 74% на Волині до 91% на Поділлі). Це визначальним чином впливало на формування психологічного, соціокультурного архетипу українця, а також здатність суспільства до самоорганізації, усвідомлення корпоративних і національних інтересів та їх захисту.

Секуляризаційна політика царату щодо католицької, уніатської та православної церков на Правобережжі полягала у зменненні католицького, ліквідації уніатського та збільшенні православного землеволодіння і землекористування. Продовженням політики підпорядкування католицької церкви імперським інтересам стала секуляризація церковного майна в 1840-1843 рр. Позбавивши духовенство прибутків із майна і перевівши на казенне грошове утримання, російський уряд поставив його у залежне від себе становище. З приєднанням уніатської церкви у 1839 р. до російської православної церкви майно греко-католиків перейшло в державну власність. Православна церква, на відміну від католицької та уніатської, користувалася підтримкою російського уряду, що виявлялося у переданні їй відібраного в католицької та уніатської церков майна.

Політика царату щодо селянського землекористування на Правобережній Україні в окреслений період полягала у заграванні з українськими селянами, оскільки у них російський царат вбачав протизагравання польському елементу. Проте, роблячи деякі полегшення щодо збільшення селянського землекористування, уряд залишав без зміни структуру кріпосницької системи. Зокрема, у 1848 р. на Правобережній Україні проводилась інвентарна реформа, яка мала гарантувати недоторканість селянського землекористування та регламентувати їх повинності. Однак, її реалізація на практиці не принесла очікуваного результату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Архівні документи з паперовими носіями.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 533 Київський військовий губернатор. 1815-1832 рр.

оп. 1.

1. Спр. 147. Про надання київською міською поліцією і жителями сіл навколо м. Києва коней для повітових землемірів і військових команд, 1803 р., 20 арк.
2. Спр. 572. По відношенню поміщика Богуславського повіту, полковника Понятовського про селян, що втекли від нього, 1804 р., 32 арк.
3. Спр. 611. По відношенню маршала Богуславського повіту й губернського предводителя дворянства про виловлення селян-втікачів Київської губернії, 1804 р., 44 арк.
4. Спр. 1520. Про втечі селян Київської губернії, 1812 р., 16 арк.

5.

Державний архів Вінницької області

Ф. Д-200 Вінницький повітовий предводитель дворянства. 1824-1916 рр.

оп. 1.

6. Спр. 99. Припис подільського губернатора про виплату селянам грошей, зібраних з них поміщиками для поставки провіанту військам, 2 арк.
7. Спр. 422. Циркуляр Подільського Губернського Правління про зрівняння розподілу натуральних повинностей між усіма оподаткованими станами, 177 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. 1 Волинська духовна консисторія. 1741-1921 рр.

оп. 3.

8. Спр. 235. Про збір населенням Волині продовольства і провіанту російській армії, 1812 р., 410 арк.

Ф. 58 Волинська палата казенного майна. 1840-1866 рр.

оп. 1.

9. Спр. 918. Справа по клопотанню 66 сімей, позбавлених права дворянства, про зарахування їх до однодворців Ляховецької громади Острозького повіту і переведення в податний стан, 1850-1853 рр., 25 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. 60 Подільський губернський прокурор. 1795-1880 рр.

оп. 1.

10. Спр. 12. Приписи міністерства юстиції про боротьбу з повстанням і масовими втечами арештантів у Балтській, Ямпільській і Летичівській тюрмах, 1821 р., арк. 88.

Ф. 122 Кам'янецький повітовий предводитель дворянства. 1834-1912 рр.

оп. 1.

11. Спр. 89. Переписка з подільським губернатором, подільським губернським предводителем дворянства про забезпечення сімей нижніх чинів, призваних на військову службу, списки і відомості призваних на військову службу і їх сімей, 117 арк.

Ф. 228 Канцелярія Подільського губернатора. 1796-1917 рр.

оп. 1.

12. Спр. 15. Приписи Подільського військового губернатора Бахметьєва Подільському цивільному губернатору про недоїмки за 1802 р., 1802 р., 270 арк. Арк. 269

13. Спр. 44. Т. 2. Приписи Подільського військового губернатора Бахметьєва Подільському цивільному губернатору щодо недоїмок за першу половину 1818 р. і недобору за минулі часи, 1818 р.,

Ф. 243 Подільський губернський комітет земських повинностей. 1845-1861 рр.
оп. 1.

14. Спр. 2. Журнал засідань губернського комітету земських повинностей, 1853 р., 109 арк.

15. Спр. 51. За скаргою селян с. Нігина на непосильні гужові повинності, 1855-1858 рр., 49 арк.

Опубліковані документи і матеріали

Збірники документів

16. Архив государственного совета. Т. III, ч. I. Царствование Александра I-го (1801 – 1810 гг.). СПб.: Типография Второго отделения собственного его императорского величества Канцелярии, 1878. 468 с.

17. Звіти Подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.): збірка документів: [автори-упорядники, передмова, коментарі Ю. С. Земський, В. В. Дячок.]. Хмельницький: ХНУ, 2007. 127 с.

18. Історія України від найдавніших часів до сьогодні. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ-Чернівці: Книги-XXI, 2008. 1100 с.

19. Приложения к своду устава о земских повинностях // Свод законов Российской империи: в 15 т. Т. IV: Свод уставов о повинностях. В 2 кн. Кн. 1. СПб., 1833. С. 481-526.

20. Приложения к своду устава о повинностях // Продолжение свода законов Российской империи. 1832, 1833, 1834, 1835 годы. Ч. 1. СПб.: Типография II-го Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1836.

21. Свод устава о земских повинностях // Свод законов Российской империи: в 15 т. Т. IV: Свод уставов о повинностях. В 2 кн. Кн. 1. СПб., 1833. 699 с.
22. Про укомплектування карабінерських і драгунських полків із міщан та селян казенних і поміщицьких Ізяславської та Брацлавської губерній, а егерських полків із таких же – Мінської, Полоцької і Могилівської: про термін служби набраних людей; про надходження від стягнення рекрутських грошей з купців і євреїв відповідно до указу від 3 травня 1783 р., та про наповнення полків Лейб-військового ордена і Казанського кірасирських людьми із Карабінерських і Драгунських полків. Іменний [указ], даний Сенату 1794. Вересня 7 // ПЗЗРІ. – СПб., 1830. Зібрання 1. Т. XXIII. № 17249. С. 554.
23. Про припинення переселення чиншевої шляхти у Вознесенську губернію. Іменний [указ], оголошений Генерал-прокурором. 1797. Березня 7 // ПЗЗРІ. СПб., 1830. Зібрання 1. Т. XXIV. . № 17872. С. 511.
24. Про облаштування земських повинностей. 1802 Липня 24. [Указ] Іменний, даний Сенату // ПЗЗРІ. СПб., 1830. Зібрання 1. Т. XXVII. № 20344. С. 2002-2004.
25. Про вимоги до начальників губерній щодо надання відомостей про застосовування тепер повинності як по земству, так і по містах згідно складених форм. 1802. Вересня 18 // ПЗЗРІ. СПб., 1830. Зібрання 1. Т. XXVII. Додатки. № 20344. С. 9-10.
26. Доповідь Міністра внутрішніх справ “Про менонітів, поселених в Київській губернії на землях графа Прото-Потоцького”. 1803. Липня 14 // ПЗЗРІ. СПб., 1830. Зібрання 1. Т. XXVII. . № 20843. С. 732-734.
27. Доповідь Міністра внутрішніх справ про дозвіл поміщикам поселяти колоністів на своїх землях. 1804. Квітня 12 // ПЗЗРІ. СПб., 1830. Зібрання 1. – Т. XXVIII. № 21254. С. 261.
28. Про залучення євреїв до виконання натуральної рекрутської повинності, з відміною грошового збору, що її заміняв. Іменний [указ], даний Сенату. 1827. Серпня 26 // ПЗЗРІ. СПб., 1832. Зібрання 2. Т. II. . № 1329. С. 727.

29. Статут рекрутської повинності й військової служби євреїв. 1827. Серпня 26 // ПЗЗРІ. СПб., 1832. Зібрання 2. Т. II. . № 1330. С. 727-741.
30. Височайше затверджене положення про євреїв-землеробів. 1844. Грудня 26 // ПЗЗРІ. СПб., 1843. Зібрання 2. Т. XIX. . № 18562. С. 910-917.
31. Волянъ. Исторические судьбы Юго-Западного края. С высочайшего соизволения издано при М-ве внутр. дел П. Н. Батюшковым. СПб. : Типография т-ва “Общественная польза”, 1888. 288 с.
32. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии / [под ред. свящ. Е. Сецинского]. – Каменец-Подольск, 1901. – Вып. 9. – 1064 с.
33. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел / [материалы и исследования, собранные д. чл. П. Чубинским]. Т. V. – СПб. : Б. м., 1874. – 480 с.
34. Шейковский К. Быт подолян: Т.1. Вып. 1. К. : Б. м., 1859. 114 с.

Періодичні видання

35. Васильев М. К. Рекрутчина в Малорусской песне. (Этнографический очерк) / М. К. Васильев // Киевская старина. 1889. № 8. С. 354-376; № 9. С. 616-630.
36. Жукович П. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II // Журнал Министерства народного просвещения. 1914. февраль. С. 265-315.
37. Из воспоминаний отшельника Киевской пустыни // Киевская старина. – 1887. № 12. С. 750.
38. Познанский Б. Воспоминания о рекрутчине по прежнему порядку // Киевская старина. 1889. № 11. С. 225-256.
39. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ.ком. статистики України; За ред. Л. М. Черенько. К.: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. С.16-17.

Наукові видання, монографії, статті

40. Абалихин Б. С. Роль Украины в обеспечении армии в отечественной войне 1812 года // Вопросы военной истории России. XVIII и первая половина XIX веков. М.: Наука, 1969. С. 187-204.
41. Абаліхін Б. Український народ у вітчизняній війні 1812 р. Київ : Держполітвидав, 1962. 62 с.
42. Абаліхін Б. С. Участь народних мас України у війні 1812 р. // Укр. іст. журн. 1987. № 10. С. 61-65.
43. Александров В. А. Сельская община в России (XVII – нач. XIX в.). М. : Наука, 1976. 323 с.
44. Антонович В. Б. Исследование о крестьянах Юго-Западной России: по актам 1700-1798 гг. : предисл. / [под ред. В. Антоновича] // АЮЗР. К. : Тип. Е. Я. Федорова, 1870. Ч. 6. Т. 2. С. 1-64.
45. Антонович В. Б. Исследования о городах Юго-Западной России: по актам 1432-1798 гг.: предисл. / [под ред. В. Антоновича] // АЮЗ. К. : Тип. Е. Я. Федорова, 1870. Ч. 5. Т. 1. С. 1-96.
46. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. 1. К. : Тип. Е. Я. Федоров, 1885. 351 с.
47. Антонович В. Що принесла Україні Унія? Стан Української православної церкви від половини XVII до кінця XVIII ст. Вінніпег : Видавнича спілка “Екклезія”, 1991. Ч. I. С.100-101.
48. Бармак М. В. Законодавче регулювання переходу шляхти Правобережної України у російське дворянство (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Наукові записки: збірник. К. : ІПіЕНД, 2005. С. 246-259. (Сер. “Політологія і етнологія”) : випуск 28. 385 с.
49. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Видавництво “Астон”, 2007. 512 с.

50. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр.: [пер. з фр. З. Борисик]. Львів : Кальварія, 2007. 296 с.
51. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863): [наук. ред. В. Шандра, Н. Яковенко; пер. з фр. З. Борисюк]. К. : ІНТЕЛ, 1996. 415 с.
52. Брук С. И. Кабузан В. М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – XX в. // Советская этнография. 1981. № 5. С. 15 – 31.
53. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII - початок XX ст.). Львів : Світ, 1996. 446 с.
- 53а. Водарский Я. Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX вв.). М.: Просвещение, 1973. 159 с.
54. Воронин А. Записка о владельческих городах Юго-Западного края. Ч. I: Исторические сведения. К.: Тип. Е. Я. Федорова, 1869. 140 с.
55. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX вв.). М. : Индрик, 1999. 272 с.
56. Градовский А. Высшая администрация России XVIII ст. и Генерал-Прокуроры. СПб. : Тип. И. Бочкарева, 1866. 303 с.
57. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. : [навч. посібник для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. К. : Генеза, 2000. 360 с.
58. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К.: Держполітвидав УРСР, 1954. 452 с.
59. Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX ст.. Л.: Кальварія, 2000. 192 с.
60. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі; пер. з англ. П. Таращук. К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008. 1080 с.

61. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева : в 2 т.. Т. 1 : Предпосылки и сущность реформы. М.-Л. : Издательство АН СССР, 1946 – 635 с.
62. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева : в 2 т.. Т. 2 : Реализация и последствия реформы. М. : Издательство АН СССР, 1958. 620 с.
63. Етно-національні процеси в Україні: історія та сучасність / [О. Б. Бернштейн, Н. А. Зиневич, В. Т. Зінич та ін.] ; за ред В. І. Наулка. К : Гол. спеціалз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. 424 с.
64. Западные окраины Российской империи / [Бережная М. А., Будницкий О. В., Долбилов М. Д. и др.]. М. : Новое литературное обозрение, 2007. 608 с.
65. Игнатович И. И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. М. : Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1910. 312 с.
66. Ігнат'єва Т. В. Вплив геополітичного становища Правобережної України на зміну російсько-європейського протистояння кінця XVIII ст. URL : <http://vuzlib.com>.
67. Історія українського селянства. Нариси : [в 2-х т.] Т. 1 / [Андрощук О. В., Баран В. К., Блануца А. В. та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. К. : Наук. Думка, 2006. 631 с.
68. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX ст. (по материалам ревизии). М.: Наука, 1971. – С. 54-56.
69. Каппелер А. Українсько-російські стосунки у XIX столітті: гіпотези та відкриті питання. URL : <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/kappeler-1.htm>
70. Ковальченко И. Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. М. : Издательство Московского университета, 1967. 399 с.
71. Костомаров М. И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. (Репринтное воспроизведение издания 1873 – 1888 гг.) : в 3 кн. / Кн. III. Т. I. М. : А/О “Книга и бизнес”, 1992. 620 с.

72. Коялович М. О. Чтения по истории Западной России. СПб. : Тип. Бахметьева, 1881. 341 с.; Коялович М. О. Лекции по истории Западной России. СПб.: Тип. Бахметьева, 1884. 393 с.
73. Крижановська О. О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20-50 рр. XIX ст. // Укр. іст. журн. 2007. № 2. С. 130-140.
74. Крижановська О. О. Соціально-економічне становище поміщицьких селян Правобережної України другої чверті хіх ст. у контексті урядової політики. URL : <http://vuzlib.com>.
75. Кундельський В. В. Єврейство в контексті міжнаціональних відносин на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відпов. редактор) та ін. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т.1. С. 261-263.
76. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. Киев : Наукова думка, 1989. 116 с.
77. Ластовський В. В. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. // Український історичний журнал. 2002. № 3. С. 140-143.
78. Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Біла Церква : Видавництво ТОСК, 2002. 394 с.
79. Молчанов В. Б. Життєвий рівень київських поліцейських у XIX - на початку XX ст.// Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України, 2009 р. Випуск ХДVI. С. 266-287.
80. Молчанов В. Б. Соціально-правове становище сільського населення України у першій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск X. К. : Інститут історії України, 2005. С. 34-48.
81. Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII - начале XIX веков. [отв. ред. П. Г. Редзюнский]; АН СССР, И-т Истории СССР. М. : Наука, 1987. 288 с.

82. Нечитайло В. В. Українське селянство: важкий шлях до волі. Кам'янець-Подільський : Апостроф, 1995. 191 с.
83. Орлик В. М. Державні селяни в податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (На матеріалах українських губерній) // Український історичний журнал. 2007. № 1. С. 94-102.
84. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформенний період: монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.
85. Пайпс Р. Россия при старом режиме. М.: Независимая газета, 2004. 496 с.
86. Полонська-Василенко Н. Історія України: [у 2-х т.] /Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року [2-е видання]. К. : Либідь, 1993. 560 с.
87. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
88. Семевский В. И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II: В 2 т., Т. 1.. СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1903. 643 с.
89. Сидорук С. А. Військові повинності населення Поділля у кінці XVIII – в першій третині XIX століття // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. С. 345-353.
90. Сидорук С. А. Соціально-правові аспекти впливу військового фактору на життя суспільства Правобережної України наприкінці XVIII в середині XIX ст. // Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009 С. 43-44.
91. Сидорук С. А. Квартирна повинність населення Правобережної України наприкінці XVIII – в 60-х роках XIX століття // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів докторантів та аспірантів. Випуск 8. В 5-ти

томах.-Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Т. 1. С.74-75.

92. Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. Хмельницький : Б. в., 2005. 409 с.
93. Філінюк А. Г. Політичне становище українського населення Правобережжя на зламі XVIII – XIX ст. // Міжнародний Науковий Конгрес "Українська історична наука на порозі XIX століття". (Чернівці 16-18 травня 2000 р.): доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. [відповідальні редактори: Л. Винар, Ю. Макар]. Чернівці: Рута, 2001. Т. I. С. 165-168.
94. Філінюк А. Г. Регіональні особливості розвитку Правобережної України на межі XVIII – XIX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: Збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. П. С. Григорчука]. Вінниця, 2008. С. 12-18.
95. Філінюк А. Г. Політико-адміністративні перетворення в Правобережній Україні наприкінці XVIII століття // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка: Серія Історія. Вип. I. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. С. 211-220.
96. Філінюк А. Г. Суспільно-політичне становище селян Правобережної України на межі XVIII - XIX століть // Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. Вип. 10. К. : Універс, 2001. С. 51-54.
97. Філінюк А. Г. Українсько-російські етнополітичні відносини у Правобережній Україні на рубежі XVIII – XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т. 6 (8). Кам'янець-Подільський, 2001. С. 129-139.
98. Філінюк А. Г. Політико-адміністративні аспекти інкорпораційної політики російського самодержавства в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX століть // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 3

непереможною правдою життя. Збірник наукових праць на пошану Є. М. Складенка. Вип. 25. К. : Інститут історії України НАН України, головна редакційна колегія науково-документальної серії книг „Реабілітовані історією”, 2004. С. 102-111.

99. Філінюк А. Г., Ігнат'єва Т. В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.) : монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. 316 с.
100. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
101. Філінюк А. Г., Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794–1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс : монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. 416 с.
102. Хоскінг Дж. Россия: народ и империя (1552-1917); [пер. с англ. С. Н. Самуйлова]. Смоленск : „Русич”, 2001. 02 с.
103. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В. С. Шандра. К. : НАН України, Ін-т історії України, 2005. 427 с.
104. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XIX століття): монографія К. : “Ризографіка”, 2005. 616 с.

Автореферати, дисертації

105. Богуцька А. Л. Етнонаціональний та етнодемографічний розвиток Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття: дис. ... кандидата іст. наук: : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2017. 255 с.
URL : http://kpmu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/10/dicert_bogutska_a_1.pdf
(дата звернення 22. 10. 2019)

106. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) : автореф. дис. докт. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”; НАН України. Ін-т українознавства імені І. Крип’якевича. Львів, 2008. 40 с.
107. Вайсберг Н. Г. Классовая борьба помещичьих крестьян Киевской губернии в период подготовки и проведения крестьянской реформы 1861 года : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 “История Украины”. К., 1954. 15 с.
108. Орлик В. М. Податкова політика уряду російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. : автореф. дис. докт. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”; НАН України. Ін-т історії України. К., 2008. 34 с.
109. Петренко О. С. Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етноконфесійні відносини : автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України; НАН України. Ін-т історії України. К., 2005. 19 с.
110. Сидорук С. С. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794-1874 роках : дис. ... кандидата іст. наук: : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2010. 256 с.